

סוגיה נג: מצת מצוה (7): שימור ולשמה במצת מצוה (ב)

רקע

כדי להשלים את דיני מצה בכלל ודיני שימור ולשמה בפרט, נדלג על סוגיית מרור [לט.].

בסוגיית "מי פירות" למדנו את משנת "אין שורין את המורסן" ואת הגמ' עליה [לט.-מ.], ולכן אנו יכולים להמשיך בסוגיית שימור מצת מצוה [מ.]. הדיון בגמ' מתחיל בדין לתיתת חיטים ושעורים [לתיתה] = "לשורן במים מעט ולכותשן במכתשת להסיר מורסנן כדי שתהא סולתן נקיה" (רש"י לז.), אנו נתמקד בדין שימור, ואחר כך נחזור לדין לתיתה.

מקורות

- א. מ.-מ: "ת"ר אין לותתין שעורין בפסח... מנקטא ליה אימיה בארבי"
- ב. תוס' ד"ה כי
- ג. רי"ף יב. "ומיבעי ליה לאיניש לנטורי... פירוש כיפי עמרים"
- רמב"ם הל' חמץ ומצה פ"ה ה"ט
- פ"ח הי"ג, ומגיד משנה על פ"ה ה"ט ד"ה משום
- ד. ר"ן יב. באלפס ד"ה ומיבעי, ומיהו
- רא"ש סי' כו
- ריטב"א ד"ה הדר אמר רבא
- שו"ת הרשב"א ח"א סי' כו
- ד. שו"ע סי' תנג סע' ד ומשנה ברורה [מומלץ גם: שער הציון אות לג, וביאור הלכה ד"ה טוב]
- סי' תס סע' א-ב ומשנה ברורה [במיוחד: ס"ק ג, ו]

ריטב"א מ. ד"ה הדר אמר רבא

הדר אמר רבא מצוה ללות וכו' עד כי מהפכיתו (כפי הכינו) [הפיקו] לשם מצוה. כתב הרי"ט ז"ל ולענין פסק נראה דאין מעכב אלא שמור בלישה כפשטא דלישנא דרב הונא וכן דעת הרא"ה ז"ל אבל רבינו אלפסי ז"ל סמך אדרבא ואמר ומיבעי ליה לאיניש לנטורי קמחא דפיסחא וכו'. וכתב הרי"ט ז"ל ומלשונו משמע שאינו מעכב בדיעבד ואינו אלא למצוה תדע שהרי התירו הגאונים ז"ל ליקח קמח מן השוק בשעת הדחק ושיוצא בה ידי חובתו הילכך כך נראה המסקנא דלכתחילה עבדינן ליה שימור משעת קצירה ומיהו בדיעבד בשימור דלישה סגי ומיהו ודאי אסור לנו ללות דהא לא בקיאין בלתיתה דאפי' לרבא אינה חובה אלא מצוה ועכשיו שיש חשש עבירה אסור וכדעת ר' אלפסי ז"ל:

והא דאמר רב הונא בציקות של גוים אדם ממלא כריסו מהם פרש"י דברים כפשוטן שלשן הגוי לעצמו בביתו ואדם ממלא כריסו מהן שמכיר בהן שלא החמיצו שאין שיאור וסידוק וכתב הרי"ט ז"ל וזה אינו כלל כי האיך לא נחוש לכליהם או שעשה בפושרין או על ידי שאור שהרי לא אמרו

שיאור וסידוק אלא בשלש בצונן וכמצות חכמים. ור"ח ז"ל פי' בתשובה בציקות של גוים שלש וערבן גוי בפני ישראל וראה שהיו כל מעשיו בהכשר אלא שלא היה שומר אותם בשעת לישנה לשם מצוה. וכתב הרי"ט ז"ל ונראה מדברי רבי' ז"ל שאם עמד ישראל עליו ושומר אותה לשם מצוה בהכי סגי ואני דנתי לפני מורי הרא"ה ז"ל דודאי אפי' ישראל עומד על גבו לא סגי בהכי דכל היכא דבעיא לשמה גוי אדעתיה דנפשי' עביד ולא סגי בישראל עומד על גבו כדאמרינן גבי גט ואע"ג דגבי מילה אשכחן דסגי שאני מילה דסתמא היא לשמה דאין שום טעם אחר לקציצת הערלה אבל לישנה דעיסה זו סתמא לאו לשם פסח קיימא ובודאי דלגבי ישראל כיון דכל דקא עביד לפסח קא עביד זהו כפירש לשום מצוה. ומיהו היינו בשעת לישנה דסתמא קיימא להכי אבל שימור דקצירה שאין סתם קצירה לכך צריך שיזכור להפך לשם מצוה כדאמר רבה אבל גוי שאין לו חלק במצוה אפי' בשעת לישנה לא עביד לשם מצוה. וכן נראה מדברי בעל הלכות ז"ל שכתב ז"ל לישת גוי חש"ו לא נפיק ידי חובתי' ועבד ושפחה דלא טבלי אסירי למילש מצוה בלילה הראשון אבל שאר יומי שרי והכי חזינן לכהן צדק ע"כ אבל מורי הרא"ה ז"ל היה דן להקל דסגי בישראל עומד על גבו דלא בעי עשיה לשם מצוה רק שימור לשם מצוה דהכי כתיב ושמרתם את המצות כך היה דן מורי הרא"ה ז"ל להלכה ולא למעשה ע"כ לרי"ט ז"ל.

שו"ת הרשב"א חלק א סימן כו

שאלת מה שייסד הפייט באזהרות הפסח נמנע שלא ילוש חרש שוטה וקטן וגר שכפר. וכל האוכל מצוה על ידיהם יבוש ויחפר ואף על פי שאתה ישראל בר דעה ושפר (במדבר ט"ו) כי דבר ה' בזה ואת מצותו הפר. אם הלכה כן ואפילו במצוה של מצוה? כי לא מצאתי כן בשום מקום שיהא אסור ללוש חרש שוטה וקטן.

תשובה דברים הללו במצוה של מצוה אמר הפייט. ותחלת כל דבר צריך אתה לדעת כי מצוה של מצוה צריכה שמור לשם מצוה בין שמור דלישה בין שמור דמעידן קצירה למר כדאית ליה ולמר כדאית ליה. בשילהי פרק כל שעה גמרא (דף לט) אין שורין את המורסן וכדאמר להו רבא להנהו דמהפכי כיפי הפיכו לשום מצוה. ותנן התם חלות תודה ורקיני נזיר עשאן לעצמו אינו יוצא בהן למכור בשוק יוצא בהן. ואמרינן עלה בגמרא מאי טעמא אמר רבא אמר קרא (שמות י"ב) ושמרתם את המצות מצוה המשתמרת לשם מצוה יצאת זו שאינה משתמרת לשם מצוה אלא לשם זבח. ותניא כותיה יכול יצא אדם ידי חובתו בחלות תודה ורקיני נזיר תלמוד לומר ושמרתם את המצות מצוה המשתמרת לשם מצוה יצאת זו שאינה משתמרת לשם מצוה אלא לשם זבח. ומעתה על כרחנו אין אדם יוצא במצוה שלשה נכרי ואפילו ישראל עומד על גביו ומזהירו שיכוין לשם מצוה לפי שאין הגוי עושה אלא על דעת עצמו ולא על דעתנו. אבל בחרש שוטה וקטן יש לדון להקל ולהחמיר בכל דבר שצריך כונה אם כונתם כונה ואפילו בישראל עומד על גביו... [הרשב"א מאריך בדין גדול עומד על גביו, ואכמ"ל]

הסבר הסוגיה

"דאמר להו [רבא] להנהו דמהפכי כיפי כי מהפכיתו הפיכו לשום מצוה. אלמא קסבר שימור מעיקרא מתחלתו ועד סופו בעינן". [גמ' מ.]

הגמ' לומדת מהפסוק "ושמרתם את המצות", שניתן לצאת ידי חובת מצת מצוה רק במצוה שנשמרה מחימוץ, ולחלק מהדעות רק במצוה שנשמרה לשם מצת מצוה. בדרשה זו

חידוש גדול. ללא הדרשה כל פת שלא החמיצה מותר לאוכלה בפסח, ויוצאים בה ידי חובת מצה. לאחר הדרשה, יש פת שאינה חמץ, ומותר לאוכלה בפסח, ואף על פי כן אין יוצאים בה ידי חובת מצה.

הלכה בדיני איסורים, שאין מחזיקים איסור, ואין לחשוש שדבר אסור ללא בסיס לחשש. לפיכך מותר לקחת חיטים ואפילו קמח שמקורם אינו ידוע, וללוש בהם מצות, ולאוכלם בפסח. יתירה מזאת, הגמ' אומרת שבצקות של נכרים מותר לאוכלם בפסח, ומסביר רש"י [ד"ה בצקות של נכרים], שכיוון שלא ראינו בהם סימני חימוץ, אין לחשוש שהחמיצו. לענין מצת מצוה, חידשה התורה "ושמרתם את המצות", אין לסמוך על חזקת הכשרות של המצות, אלא יש לשומרן ולוודא שהם לא החמיצו. ללא ודאות, מותר לאוכלן, אבל אין יוצאים בהן ידי חובת מצת מצוה.

הגמ' דנה בגדרי חיוב שימור מצת מצוה. כיוון שפשט הגמ' קשה להבנה, נבאר את מהלך הגמ':

"הדר אמר רבא מצוה ללכות שנאמר ושמרתם את המצות אי לא דבעי לתיתה שימור למאי [משמעות חיוב "ושמרתם את המצות" אינו לוודא שהפת לא באה במגע עם מים, אלא למנוע חימוץ הפת, ולכן יש מצוה ללכות את החטים, ולשמור שהמגע שלהם עם מים אינו גורם לחימוץ] אי שימור דלישה [שהרי בלישה העיסה יכולה להחמיץ, והיא זקוקה לשימור] שימור דלישה לאו שימור הוא [שהתורה אינה מסתפקת באקט חד-פעמי של שימור, אלא דורשת שמירה במשך כל השלבים של הכנת הפת] דאמר רב הונא בצקות של נכרים אדם ממלא כריסו מהן ובלבד שיאכל כזית מצה באחרונה באחרונה אין בראשונה לא מאי טעמא משום דלא עבד בהו שימור ולעביד ליה שימור מאפיה ואילך [אם מספיק לבצע אקט חד-פעמי של שמירה, ניתן לקחת בצקות של נכרים, ולשמור את הפת מחימוץ בשעת עריכה וקיטוף לפני הכנסתה לתנור] אלא לאו שמע מינה שימור מעיקרא בעינן [במשך כל השלבים של הכנת הפת]. וממאי דילמא שאני התם דבעידנא דנחית לשימור לא עבד לה שימור אבל היכא דבעידנא דנחית לשימור עביד לה שימור הכי נמי דשימור דלישה הוי שימור [אין ראייה שצריך שימור בכל שלבי הכנת הפת. ניתן להבין שחובת שמירת המצות היא רק בשלבים העומדים להחמצה. עיסה עומדת להחמצה, ולכן יש חובה לשמור שלא תחמיץ. חיטים אינן עומדות להחמצה, ולכן אין חובה לשומרן]. ואפילו הכי לא הדר ביה רבא [ולדעתו צריך שמירה מקצירה שהיא תחילת תהליך הכנת הפת], דאמר להו להנהו דמהפכי כיפי כי מהפכיתו הפיכו לשום מצוה, אלמא קסבר שימור מעיקרא מתחלתו ועד סופו בעינן".

המעין בסוגיה רואה שרבא סותר עצמו מיניה וביה. בתחילת הסוגיה רבא מצריך לתיתה כדי שיהיה אפשר לקיים חיוב שמירה על ידי מניעת החמצת הפת, ואילו בסוף הסוגיה רבא מצריך שמירה משעת קצירה, למרות ששם אין מניעת החמצה, אלא וידוא שהפת אינה באה במגע עם מים. אם וידוא שהפת אינה באה במגע עם מים מספיק כדי לקיים חיוב שמירה, מניין רבא לומד שמצוה ללכות?

תוס' [ד"ה כין] עונה על שאלה זו, שחובת שמירה כוללת גם מניעת החמצת הפת וגם וידוא שהפת אינה באה במגע עם מים. עיקר השמירה הוא במניעת החמצה, אבל גם הוידוא נכלל

בחובה זו. רבא סובר שאם אין מצוה לללות, חובת השמירה מתחילה רק משעת הלישה, שרק בשעה זו הפת עומדת להחמצה, ורק שלב זה מוגדר כהכנת הפת. כיוון שמצוה לללות, חובת שמירה מתחילה כבר בשעת הדיגון, וממילא חייבים לבצע שמירה גמורה, גם של מניעת חימוץ וגם של וידוא שהפת אינה באה במגע עם מים, מתחילת הדיגון, לאחר קצירה. הרמב"ן [ד"ה ואפילו הכי] מפרש, שעיקר חיוב שמירה הוא וידוא שהפת אינה באה במגע עם מים, ומניעת החמצת הפת היא מצוה מן המובחר. רבא סובר שחיוב שמירה מתחיל משעת קצירה, ולכן משעת קצירה יש לוודא שהפת אינה מחמיצה. לדעתו מצוה לללות, כדי לקיים מצוה מן המובחר ולמנוע החמצת הפת.

נחלקו הראשונים בהבנת מסקנת הסוגיה. הרא"ש [סי' כו] סובר שכיוון שראיתו של רבא נדחתה, הקפדתו לשמור את החיטים משעת קצירה היא חומרא בעלמא שהחמיר על עצמו, ומעיקר הדין מספיק שמירה משעת לישא [הרא"ש מוסיף: "נהגו באשכנז וצרפת לשומרן משעת טחינה לפי שאז מקריבין אותן אל המים שטוחנן ברחים של מים"]. הר"ן [יב. באלפס ד"ה ומיבעי] סובר שנפסקה הלכה כרבא ששימור של לישא אינו שימור, וצריך לשמור קודם לישא, אבל שמירה משעת קצירה אינה חיוב אלא מצוה מן המובחר בלבד [מוכח מפסק ההלכה שהר"ן אינו מפרש את הגמ' כפירוש שפירשנו לעיל. לדעת הר"ן שימור דלישה אינו שימור, כיוון שחובת שמירה בשעת לישא היא כדי למנוע איסור חמץ. על כן הפסוק "ושמרתם את המצות" מלמד על חובת שמירה לפני לישא, ומספיק אקט חד-מפעמי של שמירה לפני לישא. עיין חידושי הר"ן ד"ה כי מהפכיתו]. הר"ף [יב. באלפס] פוסק שצריך שמירה משעת קצירה, ומפשטות לשונו משמע, שחובה לשמור משעה זו.

שיטת הרמב"ם קובעת ברכה לעצמה. הרמב"ם [פ"ה ה"ט] פוסק: "משום שנאמר ושמרתם את המצות כלומר הזהירו במצה ושמרו אותה מכל צד חמוץ לפיכך אמרו חכמים צריך אדם ליזהר בדגן שאוכל ממנו בפסח שלא יבוא עליו מים אחר שנקצר עד לא יהיה בו שום חמוץ". לדעת הרמב"ם חובת שמירה אינה חובה במצת מצוה בלבד, אלא חובה בכל "דגן שאוכל ממנו בפסח" [לכן הרמב"ם מביא הלכה זו בפרק ה, העוסק באיסור אכילת חמץ, ולא בפרק ו, העוסק במצות מצה].

בפסק זה סותר הרמב"ם את עצמו, שהרי הוא פוסק [פ"ה ה"ג]: "מי שאין לו מצה משומרת אלא כזית כשגומר סעודתו ממצה שאינה משומרת מברך על אכילת מצה ואוכל אותו כזית". מוכח, שרק במצת מצוה חל חיוב שימור, ובשאר הפסח מותר לאכול מצה שאינה משומרת.

המגיד משנה [פ"ה ה"ט] מתמודד עם סתירה זו והוא מפרש, שחיוב שמירה במצת מצוה מעכב, וחיוב שמירה בשאר הפסח אינו מעכב, אלא דין לכתחילה בלבד. על פי פירוש המגיד משנה, כוונת הרמב"ם היא: "משום שנאמר ושמרתם את המצות כלומר הזהירו [מהתורה] במצה ושמרו אותה מכל צד חמוץ לפיכך אמרו חכמים צריך אדם ליזהר [מדרכנו] לכתחילה בלבד] בדגן שאוכל ממנו בפסח שלא יבוא עליו מים אחר שנקצר עד לא יהיה בו שום חמוץ" [אולם קשה, שבפרק ו, בפרק העוסק במצות מצה, הרמב"ם אינו מזכיר כלל את חובת שמירת מצת מצוה].

הרי"ף [יב.] פוסק: "ומיבעי ליה לאיניש לנטורי קימחא דפיסחא מעידן קצירה דאמר קרא ושמרתם את המצות ואמר להו רבא להנהו דמהפכי כיפי כי מהפכיתו הפיכו לשום מצה כלומר הזהירו בהן שלא יבא עליהם מים". מהסברו של הרי"ף לדברי רבא מבואר, שאין חיוב לשמור את המצה לשם מצוה, אלא שחייבים לשמור את המצה מחימוץ בלבד [הבנה זו תואמת את את ההבנה שהבנו ברי"ף בסוגיית חלות תורה וריקקי נזיר. לעיל עמ' 145].

הבנה זו עולה גם מפסק הרמב"ם. הרמב"ם מביא בפרק ו [ה"ט] את דין לשמה לענין חלות תורה וריקקי נזיר בלבד. בפרק ה [ה"ט] כותב הרמב"ם: "משום שנאמר ושמרתם את המצות כלומר הזהירו במצה ושמרו אותה מכל צד חמוץ", שמירה היא מחימוץ בלבד, ואינה לשם מצוה.

הרשב"א [שו"ת ח"א סי' כו] חולק על הבנה זו, ולדעתו חיוב שמירה ופסול חלות תורה וריקקי נזיר נובעים מאותו דין, מחיוב שמירה לשם מצות מצה.

דין גוי האופה מצת מצוה וישראל עומד על גביו הוא נפקא מינה למעשה בין שתי השיטות. אם מצה חייבת להאפות לשמה, גוי אדעתא דנפשיה עביד, ואין אפייתו אפיה לשמה. אם חיוב שימור הוא כדי למנוע חימוץ, ולא לשם מצוה, ישראל עומד על גביו מונע חימוץ העיסה וכשר.

הרא"ש [סי' כו] מביא מחלוקת גאונים בדין זה. רב האי גאון מכשיר גוי אופה וישראל עומד על גביו, ורב כהן צדק פוסל מצה שנאפתה על ידי גוי.

הריטב"א [ד"ה הדר אמר רבא] מביא מחלוקת בינו לבין הרא"ה בדין זה, והוא תולה את המחלוקת בשתי ההבנות בחיוב שימור.

לסיום, התייחסות קצרה לדין בצקות של נכרים. רש"י והרא"ש [סי' כו] מפרשים שמותר לאכול בפסח בצקות של נכרים שאין בהם סימני חימוץ. הרמב"ן [ד"ה סוד"ה ואפילו] וזהר"ן [יב. באלפס ד"ה ומיהו] חולקים עליהם, ולדעתם אסור לאכול בצקות של נכרים שהוכנו ללא השגחה של ישראל, מחשש שהכניס לתוכם שאור, או לש אותם במים שלא לנו, או עשה אותם בכלי חמץ בני יומם.

סיכום

חובה לשמור את המצות לפסח. נחלקו הראשונים לגבי מהות השמירה, זמנה והיקפה: מהות השמירה: רי"ף, רמב"ם: שמירה למניעת חימוץ ולוודא שהחיטה אינה באה במגע עם מים.

רשב"א: שמירה מחימוץ לשם מצות מצה.

זמן השמירה: רי"ף, רמב"ם: משעת קצירה.

ר"ן: שמירה מלפני לישא מעכבת, ומצוה מן המובחר לשמור משעת קצירה.

רא"ש: שמירה בשעת לישא מעכבת, נהגו לשמור משעת טחינה.

היקף השמירה: רוב הראשונים: חובת שמירה במצת מצוה בלבד.

רמב"ם: במצת מצוה חיוב השמירה מהתורה, ובשאר מצות החיוב מדרבנן.

הלכה

מפשטות לשון השו"ע [סי' תס סע' א] משמע שהוא פוסק כרשב"א, שצריך לשמור את המצות לשם מצוה, ולכן גוי, חרש, שוטה וקטן פסולים ללישה ואפיה, אפילו גדול עומד על גביו. המשנה ברורה [סק"ג] מביא את דעות המתירים בגדול העומד על גביו, ואת הכרעת הב"ח והמגן אברהם שניתן לסמוך עליהם כשאי אפשר בענין אחר.

השו"ע [סי' תנג סע' ד] פוסק: "החטים שעושים בהם מצת מצוה טוב לשמורן שלא יפלו עליהם מים משעת קצירה ולפחות משעת טחינה ובשעת הדחק מותר ליקח קמח מן השוק". המשנה ברורה מוסיף שפסק השו"ע תלוי במציאות המשתנה ממקום למקום ומזמן לזמן. במקום שמשרים את החיטים במים ומשהים אותם שם, אסור אפילו בשעת הדחק לקחת חיטים שנשמרו משעת טחינה בלבד. במקום שלותתים את החיטים לפני טחינה, מותר להשתמש בחיטים שנשמרו משעת טחינה בשעת הדחק בלבד [כשיטת הרמב"ן]. רבינו דוד (ד"ה והינו דאמ' להו) חולק בפירוש ופוסל חיטים אלו למצת מצוה. במקום שלא לותתים את החיטים ואין טוחנים בריחים של מים, אין צורך בשמירה משעת טחינה ומספיק שמירה משעת לישה. ביררתי בטחנת קמח לגבי מציאות זמננו, והם אמרו לי שהם מרטיבים את החיטים במים, ומשהים את הגרעינים במשך 8-12 שעות. בקמח זה אין להשתמש אפילו בשעת הדחק.

השו"ע [סי' תנג סע' ד] פוסק כרוב הראשונים, שרק למצת מצוה צריך שימור בשעת קצירה. הביאור הלכה [ד"ה טוב] כותב שהגר"א החמיר כרמב"ם, לאכול בכל פסח רק מצה שנשמרה משעת קצירה.

פוסקי זמננו האריכו מאוד בדין מצת מכונה. לפי שיטת הרי"ף והרמב"ם, שאין חיוב לשמור לשם מצוה, אלא לשמור מחימוץ בלבד, ודאי שמצת מכונה כשרה למצת מצוה, כפי שלדעתם מצה של גוי וישראל עומד על גביו ומשמר, כשרה למצת מצוה. לפי פסק השו"ע שאין להכשיר מצה של ישראל וגוי עומד על גביו, יש לדון לגבי מכונה, האם כיוון שהפת לא נילושה על ידי אדם, דינה כדין גוי, וישראל העומד על גביו אינו מכשיר את המצה למצוה, או כיוון שישראל מפעיל את המכונה, הרי מעשה המכונה מוגדר כמעשה אדם, ומצת מכונה מוגדרת כמצה הנעשית לשם מצוה.

הפוסקים נחלקו בשאלה זו. עיין סיכום חלקי של השיטות בשו"ת יחווה דעת [ח"א סי' יד], ופירוט רב בספר "מקראי קדש" לר' משה הררי הל' ליל הסדר.